

Сімонок В. П.,

доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри іноземних мов № 1

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ДИНАМІКА ОСВОЄННЯ ІНШОМОВНИХ ЗАПОЗИЧЕНЬ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОЮ СИСТЕМОЮ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Анотація. Статтю присвячено динаміці запозичення іншомовних слів українською мовою, яка полягає не тільки у збільшенні їхньої кількості, а й в участі в лексико-семантичних процесах. Нові слова, потрапляючи в мову, сприймаються певний час як неологізми, інші застарівають і переходять до класу архаїзмів чи історизмів, треті зазнають тих чи інших семантичних перетворень і стають невід'ємною частиною лексичного складу української мови. У неологізмів відчуття новизни швидко стирається, і вони сприймаються як загальноновживані назви.

Класифікацію семантичних змін проводять на основі логічного, психологічного та інших принципів. Виділяють такі різновиди смислових змін: 1) спеціалізація значення внаслідок звуження обсягу і збагачення змісту; 2) збіднення змісту уявлення, пов'язаного з розширенням обсягу; 3) перенесення назви на основі просторових, часових або казуальних зв'язків; 4) різновиди змін значень, які не піддаються простому віднесенню до одного із трьох основних класів: гіпербола, грубі висловлювання, літота, евфемізми, іронія.

Запозичені слова в українській лексичній системі взаємодіють із власне українськими і в такий спосіб освоюються українською мовою. Для засвоєння запозичених слів системою мови більш важливим є не факт повної асиміляції форми, а її семантична еволюція в нових мовленевих умовах.

Семантичне освоєння – вирішальний момент адаптації запозичених слів. Під лексичною асиміляцією розуміють один із видів асиміляції, що полягає в розвитку в запозичених слів словотворчої продуктивності, здатності поєднуватися зі словами власне української лексики і входити до складу фразеологічної єдності, розвивати в них багатозначність і набувати загальнонародного вживання. Ступенем освоєності запозичених слів є виникнення в них похідних значень, пов'язаних не із системою значень мови-джерела, а із системою української мови. Чим органічніше слово увійшло в мову-реципієнт, тим більше в нього шансів одержати нові значення.

Ключові слова: запозичені слова, лексико-семантичні процеси, неологізми, архаїзми, історизми, семантичне перетворення, мова-джерело, збіднення змісту уявлення, грубі висловлювання, мова-реципієнт.

Постановка проблеми. Серед багатьох аспектів дослідження запозичених слів майже недослідженими залишаються процеси їхнього освоєння лексико-семантичною системою української мови. Тому завдання даної статті полягає в тому, щоб дослідити динаміку засвоєння іншомовних слів українською мовою, а саме розвиток семантичної структури полісемантичних слів. Дослідження згаданої проблеми в цій площині й на репрезентативному фактичному матеріалі ще не проводилося.

Метою даної статті є дослідження ступеня освоєності іншомовних запозичень в українській мові. Динаміка цих слів полягає не тільки в збільшенні їхньої кількості, а й в участі в лексико-семантичних процесах, властивих лексиці взагалі. Одні слова приходять у мову і певний час сприймаються як неологізми, інші ж старіють і внаслідок різних причин переходять у клас архаїзмів чи історизмів, треті зазнають тих чи інших семантичних перетворень і стають невід'ємною частиною основного лексичного складу української мови.

Виклад основного матеріалу. Щодо неологізмів, то відчуття їхньої новизни швидко стирається і вони перестають сприйматися як нові слова. Варто поглянути на нещодавно запозичені слова на зразок *рокер, брокер, кілер, шоумен*, щоб переконатися в тому, що вони вже втрачають або втратили відтінок новизни і сприймаються як загальноновживані назви.

Історизми запозичуються з мови-джерела для позначення історичних явищ, властивих відповідному народові в певний історичний період його розвитку, наприклад *донжон* (із франц.) – головна сторожова башта в середньовічному замку, *мушкетер* – солдат, озброєний мушкетом, *дублон* – старовинна золота іспанська монета та ін. В українській мові подібні слова використовуються в науковому (історія) або художньому стилях, отже, перебувають на периферії її МКС.

Класифікацію семантичних змін проводять на основі логічного, психологічного та інших принципів. Ґрунтовний аналіз різних підходів до виділення типів змін значень слів, запропонованих свого часу А. Дармстетером, М. Покровським, А. Мейє, М. Бреалем, С. Ульманном, Г. Паулем, В. Вундтом, Г. Шпербером та ін., можна знайти у працях В.А. Звєгінцева, Д.М. Шмельова, М.А. Бородіної, В.Г. Гака, О.О. Тараненка, Л.А. Лисиченко.

Дістав поширення логічний принцип класифікації. Зокрема, Г. Пауль одним із перших створює таку класифікацію на основі логічних відношень, які пов'язують старі значення слів із новотворами. Він виділяє такі різновиди смислових змін: 1) спеціалізація значення внаслідок звуження обсягу і збагачення змісту; 2) збіднення змісту уявлення, пов'язаного з розширенням обсягу; 3) перенесення назви на основі просторових, часових або казуальних зв'язків; 4) різновиди змін значень, які не піддаються простому віднесенню до одного із трьох основних класів: гіпербола, грубі висловлювання, літота, евфемізми, іронія [1, с. 124].

Р.О. Будагов, аналізуючи такі логічні категорії, як розширення, звуження і перенесення за функцією, наголошує на тому, що логічного в мові не можна правильно зрозуміти без урахування історичної її природи [2, с. 132].

В.Г. Гак, спираючись на праці з логіки Д.П. Горського, вважає, що в основі основних семантичних типів лежать п'ять основних відношень між поняттями: 1) відношення рівнозначності, ідентичності (збіг об'єктів двох понять), якому відповідає лексико-семантична синонімія; 2) відношення виключення (обсяги двох понять виключають одне одного, проте обидва належать до ширшого поняття), що лежать в основі процесу зміщення; 3) відношення контрадикторності (обсяги виключають одне одного), якому відповідають антонімія, енантіосемія; 4) відношення підпорядкування, включення (обсяг одного поняття складає частину другого), що породжує два протилежно спрямовані семантичні процеси – розширення або звуження; 5) відношення перехрещування як перенесення, що існує у двох різновидах: перенесення за подібністю (метафора) і перенесення за суміжністю (метонімія) [3, с. 16–17].

Л.А. Лисиченко виділяє значення багатозначного слова, що ґрунтуються на відношеннях рівнозначності понять, які мають однаковий обсяг, але відрізняються змістом [4, с. 125].

На інших принципах побудована класифікація С. Ульманна. Спираючись на психологічний принцип класифікації В. Вундта, типологію змін значень Г. Стерна, зумовлену мовними чинниками, С. Ульманн пропонує свою схему семантичних змін: 1) перенесення смислу на основі подібності імен (метафора); 2) перенесення смислу на основі суміжності імен (метонімія); 3) перенесення імені на основі подібності смислів (уподібнення форми); 4) перенесення імені на основі суміжності смислів; 5) змішані зміни (механізм подальшого поширення вже наявних моделей) [5, с. 44].

О.О. Тараненко будує свою класифікацію, спираючись на класифікацію С. Ульманна. Дослідник обґрунтовує існування п'яти основних семантичних процесів: метонімії, метафори; процесів, які базуються на основі суміжності самих мовних одиниць у тексті (атракція, компресія, синтагматичні зміщення смислу, конденсація та ін.); аналогії – на основі подібності мовних одиниць у тексті; контамінації – схрещування мовних одиниць [6, с. 5].

Ряд дослідників за основу виділення типів семантичних змін беруть поняття парадигматики і синтагматики. Р. Якобсон пише про дві основні операції в мовному потоці – селекцію і комбінацію. Селекція, тобто відбір, відбувається на основі еквівалентності, подібності і відмінності, синонімії і антонімії. Комбінація – побудова речення, будується на суміжності [7, с. 220].

Р. Барт пропонує два плани мови – синтагматичний (протяжність знаків) і парадигматичний, або систематичний. Він підкреслює, що найбільший інтерес перетворення парадигми в синтагму і навпаки вбачаємо для семантики там, де накладання двох осей приводить до зміни смислу [8, с. 155].

Підхід до лексичних одиниць, семантика яких визначається парадигматичними та синтагматичними зв'язками, дозволив конкретизувати уявлення про системність лексики. Власне замість твердження про системність (або несистемність) лексики взагалі можна висунути припущення про різний характер системних зв'язків усередині різних лексичних груп. Дослідження парадигматичних і синтагматичних зв'язків у лексичній дозволить обґрунтувати вилучення елементів значення слова, окремих семантичних ознак, висвітливши таким чином традиційні питання про багатозначність і омонімію, синонімію і семантичні групи слів.

Разом із тим спостереження над парадигматичними та синтагматичними зв'язками, що існують між різними одиницями лексики, ведуть до встановлення важливої закономірності, що визначає парадигматичну і синтагматичну закріпленість слова. Ця закономірність може бути визначена таким чином: ступінь парадигматичної закріпленості слова (як лексико-семантичної одиниці) перебуває у зворотній залежності від ступеня його синтагматичної закріпленості. Інакше кажучи, чим більш визначене місце слова в лексико-семантичній парадигмі, тим менш воно пов'язане синтагматично і навпаки.

Так, терміни характеризуються суворою парадигматичною закріпленістю і лексичною сполучуваністю. Навпаки, слова із фразеологічно пов'язаними значеннями характеризуються синтагматичною закріпленістю і нестійкою парадигматичною визначеністю. Водночас кожний із так званих термінів спорідненості посідає досить визначене місце в лексико-семантичній парадигмі, залишаючись при цьому майже необмеженим у своїх синтагматичних зв'язках.

Парадигматичні і синтагматичні відношення визначають власну значущість кожної одиниці мови, до якої б рівня вона не належала. Можливість однотипного в принципі описування одиниць, що належать до різних рівнів мови, є досить важливим методологічним висновком із цього положення. Разом із тим очевидно, що внутрішньомовні відношення двобічних одиниць не вичерпуються їхніми лінійними (синтагматичними) та асоціативними (парадигматичними) зв'язками. Будучи двобічними одиницями, вони знаходяться в таких зв'язках одна з одною, що не можуть бути віднесені до парадигматичних та синтагматичних відношень: завдяки тому, що кожна із цих одиниць має матеріальну форму і зміст і є певною мірою зосередженням цих двобічних зв'язків, що поєднують її, з одного боку, з рядами формально близьких слів, з іншого – з тими точками семантичного простору, з якими так чи інакше перетинається її власний зміст.

Д.М. Шмельов поряд із синтагматичними і парадигматичними відношеннями виділяє асоціативно-дериваційні (епідигматичні). Коли у словниках значення кваліфікуються як «переносні», це свідчить про те, що вони сприймаються у зв'язку з якимись іншими значеннями, тобто є дериваційно «зв'язаними» [9, с. 226].

Ю.Д. Апресян властивістю лексичної полісемії вважає «внутрішню близькість до словотворення, що дала підстави говорити про «семантичну деривацію» як особливий тип словотворчих процесів» [10, с. 187]. Таким чином, семантична структура кожного окремого багатозначного слова може розглядатися як відображення того виду відношень, що можуть бути названі епідигматичними або дериваційними (у широкому розумінні слова).

У сучасній науковій літературі простежуються два погляди на явище лексико-семантичної деривації. Згідно з одним поглядом це утворення омонімів унаслідок розпаду багатозначного слова. Цього погляду дотримуються І.І. Ковалик і В.О. Горпинич. І.І. Ковалик пише: «Семантичний (лексико-семантичний) спосіб словотвору полягає в тому, що внаслідок додаткового навантаження лексичним значенням існуючого в мові слова утворюється нове слово... Внаслідок семантичного словотвору з колишнього багатозначного слова може виділятися омонім, який втрачає з ним семантичний зв'язок» [11, с. 31].

В.О. Горпинич виділяє три види лексико-семантичного словотворення, що «зводиться до переходу семем слова в окреме

слово» [12, с. 54]: 1) розщеплення багатозначного слова на омоніми, наприклад, англ.: *бар* (береговий) – *бар* (невеликий ресторан), франц.: *банкет* (насип) – *банкет* (урочистий сніданок); 2) семантична конденсація словосполучення в слово, яке стає омонімом до свого відповідника, наприклад, лат.: *температура* (ступінь нагрівання) – *температура* (підвищена температура); 3) умовна номінація за наявною назвою, наприклад, *Чорнобиль* (місто) – *Чорнобиль* (наслідок аварії і станція).

Перш ніж зупинитися детальніше на цьому виді лексико-семантичних відношень, слід звернути увагу на таку обставину. У всіх сучасних тлумачних словниках проводиться розмежування багатозначності і омонімії. Значення багатозначних слів не вважаються окремими самостійними словами на тій підставі, що між ними є певний зв'язок. Але якщо обмежитися буквально розумінням відповідних тлумачень, істотного зв'язку між різними значеннями багатозначного слова не існує. Що може бути спільного, наприклад, між такими значеннями: «темний простір, затінений чим-небудь від світла, а також темне відображення на чому-небудь від предмета, який освітлений із протилежного боку», «нечіткий обрис людської постаті» і «відображення якого-небудь внутрішнього стану в поруху обличчя»; пор. також «робити чорним, фарбувати в чорне» і «зводити наклеп на кого-небудь» (чорний п'яр); «творча людина» і «той, хто працює за шаблоном, без творчої ініціативи»; «місце іншого забарвлення на будь-якій поверхні, а також місце, забруднене чимось» і «щось таке, що соромить, надзвичайно неприємне» (бруд – сором); «нитки, змотані у клубок» і «заплутаність, поєднання, сполучення»; «занурювання під воду, а також залягання на дно» і «непомітність у будь-якій масі»; «здригання від частих і коротких коливальних порухів» і «внутрішнє здригання за збереження кого-небудь, чого-небудь» і т. ін.

До таких слів можна віднести *тінь*, *чорнити*, *ремісник*, *пляма*, *клубок*, *тремтіти*. Зв'язки між первинними і вторинними значеннями цих слів не здаються несподіваними – навпаки, вони уявляються досить природними. Вони базуються на визначеннях, що надаються різним значенням одного слова (тобто значенням, поєднання яких у межах єдиної лексико-семантичної одиниці може бути виправдане тільки наявним між ними зв'язком: відношенням залежності, зумовленості, мотивованості).

Усі значення слів, що подаються у словнику не першими (іноді з поміткою «переносне»), інтуїтивно сприймаються як якісь «несамостійні значення», що підтверджується і контекстною (позиційною) зумовленістю даних значень. Таким чином, це дає підстави вважати, що у словникових визначеннях не відображені ознаки, які є спільними для даних значень слова, ознаки, які являють собою ґрунт для відповідної семантичної транспозиції. Очевидно, саме таке припущення і відповідає суті, але бачити в цьому будь-яку помилку лексикографів було б не зовсім справедливим, бо це проблема метамови. Річ у тому, що ознаки, які поєднують відповідні значення, не є ні диференційними семантичними ознаками даних слів (пор. море – «водоймище значних розмірів...» і переносне значення: «велика кількість, маса»), ні конструктивними елементами значень взагалі. *Тінь* може бути чітко окресленою і виразною, *ремісник* не обов'язково позбавлений ініціативи, але працює за зразком (пор. «позитивне зрушення» під час переносного вживання слова *ремесло* у сучасній мові: *високе ремесло*, отже, і творчість притаманна) і т. ін. Таким чином, ці ознаки є не елементами

значення слова, а стійкими асоціаціями, пов'язаними з уявленнями про смисли і подібність між ними. Але разом із тим вони не є повністю позамовними асоціаціями. Залишаючись основою для трансформацій мовних значень, ці асоціації стають фактами мови – вони утворюють значні тематичні поля, у сфері впливу яких підпадають цілі групи слів, зумовлюючи тим самим потенційну спрямованість їх «переносного» вживання (пор. вторинні значення слів *гарячий* – *холодний* і переносне вживання слів *полум'я*, *розпал*, *жар*, *крига*, *холод*, *палахкотіти*, *горіти*, *пекти* і т. ін.) Очевидно, мовою ставиться так званий вибіркового фільтр, через який проходять «предметні» асоціації, оскільки не всі вони здатні стати джерелом «переносного» слововживання: можливості семантичної транспозиції багатьох слів значною мірою («зумовлені») тим асоціативно-тематичним полем, якому вони належать.

Саме ці зв'язки, що поєднують цілі тематичні групи слів, а також зумовлюють власне семантичну структуру багатьох із них, і являють собою один бік (зміст) тих внутрішніх відношень, позначених як дериваційні або епідигматичні. Вони й аналізуються в даній роботі.

Вище відзначалося, що синтагматичні і парадигматичні зв'язки слова знаходяться в певному співвідношенні один з одним. Оцінка дериваційних зв'язків як «третього виміру» семантики слова підтверджується його співвіднесеністю із цими вимірами. Спроможність слова вступати одночасно в різні лексико- та синтагматичні парадигми відповідає дериваційному розгалуженню даного слова, тобто здатності різних його значень вступати у словотворчі ряди. Ці зв'язки дійсно є «третьім виміром» лексичного значення слова, про що свідчать чисельні фразеологічні словосполучення.

Запозичені слова в українській лексичній системі взаємодіють із власне українськими і в такий спосіб освоюються українською мовою. Для засвоєння запозичених слів системою мови більш важливим є не факт повної асиміляції форми, а його семантична еволюція в нових мовленнєвих умовах.

Семантичне освоєння – вирішальний момент адаптації запозичених слів. Так, В.П. Секірін під лексичною асиміляцією розуміє один із видів асиміляції, що полягає в розвитку в запозичених слів словотворчої продуктивності, здатності поєднуватися зі словами власне української лексики і входити до складу фразеологічної єдності, розвивати в них багатозначність і набувати загальнонародного вживання» [13, с. 13]. Ступенем засвоєності запозичених слів є виникнення в них похідних значень, пов'язаних не із системою значень мови-джерела, а із системою української мови. Чим органічніше слово увійшло в мову-реципієнт, тим більше в нього шансів одержати нові значення.

Наприклад, запозичене із французької мови слово *марш* (*marche* – ходьба, ходіння) увійшло в українську мову в таких значеннях: «ритмічний розмірений рух», «пересування війська походом з одного пункту до іншого», (муз.) «твір з енергійним чітким ритмом войовничо-героїчного або урочистого характеру», «сходи між двома майданчиками», які не сприймаються носіями української мови як іншомовні.

Запозичення іншомовних слів залежно від місця в мовній картині світу можуть бути освоєні різною мірою. Можна зробити висновок, що освоєння запозичених слів лексико-семантичною системою виявляється в різних формах, таких як:

1) розвиток семантичної системи багатозначного слова. А.Є. Супрун відзначає, що «розвиток багатозначності слів

ґрунтується на певних ustalених принципах семантичної деривації, під якою необхідно розуміти, подібно до збагачення номінативних ресурсів мови засобами словотвору, формування лексико-семантичних варіантів із властивими їм семемами на основі первісних, основних значень» [14, с. 139]. Наприклад, слово *візир* (нім. Visier – забрало, приціл) в українській мові вживається у значеннях «прицільне пристосування із прорізом»; «прилад, що його прикріплюють до фото- або кіноапарата, щоб визначити межі зображення (кадру)»; «прилад, за допомогою якого вимірюють відхилення літака від заданого курсу під впливом вітру»; «частина геодезичного інструмента, за допомогою якого проводять візування» (СІС). Тут простежується розширення значення зі збереженням архісеми. Слово *куліса* (фр. coulisse, від couler – текти, ковзати) в українську мову увійшло у значеннях «деталь механізму або машина із прорізом, в якому ковзає повзун, з'єднаний з іншою рухомою деталлю», «висувна частина духових музичних інструментів (без вентилів), що її використовують для зміни довжини каналу й тим самим висоти здобутого звуку», «дерев'яні рами, обтягнуті розписаним полотном, або цупка тканина, розміщена на сцені паралельно рампі в кількох сценічних планах» (СІС). Слід відзначити, що слово *куліса* в останньому значенні стало складовим, домінуючим компонентом і набуло поширення в театральній лексиці;

2) міжмовна синонімія: (укр.) *ліга*, (фр.) *ліга* – спілка, товариство, асоціація, об'єднання; (укр.) *приз*, (фр. grіx) *приз* – вартість, ціна, винагорода; (укр.) *провіант*, (нім. Proviant) *провіант* – запаси продовольства; (укр.) *пріоритет*, (нім. Priorität) *пріоритет* – першість, переважне право;

3) включення в систему конотативних значень. Під час вивчення, наприклад, зміщень у конотативній частині лексико-семантичного значення основу класифікації можуть становити конотативні ознаки – образність, експресія, емоційність, оцінка. І тоді, залежно від того чи іншого конотативного компонента, семантичні перетворення відбуваються в такий спосіб: 1) актуалізація оцінки (*нісенна макулатура*); 2) актуалізація експресивного компонента (*дефіцит уваги*); 3) актуалізація конотації образності (*реанімація духовної спадщини*); 4) актуалізація емоційно-конотативного компонента – схвальна / несхвальна оцінка, іронічний відтінок (*«благодійник», «меценат», «спонсор»*).

Література:

1. Пауль Г. Принципы истории языка. Москва : Изд-во ин. лит., 1960. 500 с.
2. Будагов Р.А. Введение в науку о языке. Москва : Учпедгиз, 1958. 435 с.
3. Бородин М.А., Гак В.Г. К типологии и методике историко-семантических исследований. Ленинград : Наука, 1979. 232 с.
4. Лисиченко Л.А. Лексико-семантическая система украинської мови. Харків : ХДПУ, 1997. 137с.
5. Ульманн С. Дескриптивная семантика и лингвистическая типология. *Новое в лингвистике*. Вып. II. / Сост. В.А. Звегинцев, С. Ульманн. Москва : Изд-во ин. лит-ры, 1962. С. 17–44.

6. Тараненко О.О. Полісемантичний паралелізм і явище семантичної аналогії / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні. Київ : Наук. думка, 1980. 114 с.
7. Якобсон Р. Избранные работы. Москва : Прогресс, 1985. 455 с.
8. Барт Р. Основы семиологии. *Структурализм: «за» и «против»*. Москва : Прогресс, 1975. С.114–163.
9. Шмелев Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики. Москва : Наука, 1973. 280 с.
10. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. Москва : Наука, 1974. 367 с.
11. Ковалик І.І. та ін. Методика лінгвістичного аналізу тексту. Київ : Вища школа, Голов. вид-во, 1984. 119 с.
12. Горпинич В.О. Назви жителів в українській мові: (Питання словотвору, слововживання). Київ : Вища школа, Головне вид-во, 1979. 158 с.
13. Секирин В.П. Лексическая ассимиляция французских слов в английском языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук. Киев, 1955. 14 с.
14. Супрун А.Е. Лекции по языковедению. Минск, 1978. 111 с.

Simonok V. Dynamics of mastering of foreign borrowings by the lexical semantic system of Ukrainian language

Summary. The article has been devoted to the dynamics of borrowed words in the Ukrainian language involves not just an increase in their number, but also participation in the lexical-semantic processes inherent in vocabulary in general. Some words come into the language and for some time are perceived as neologisms, others get out of date and due to various reasons become archaisms or historicisms, still others undergo various semantic transformations and become an integral part of the basic vocabulary of the Ukrainian language.

The classification of semantic changes is done on the basis of logical, psychological and other principles. The logical principle has become widespread. Scientists identify the following types of semantic changes: 1) meaning specialization due to scope narrowing and content enhancement; 2) depletion of image content associated with the expansion of the scope; 3) transfer of the names on the basis of spatial, temporal or casual connections; 4) varieties of meaning changes that cannot be classified on one of three main categories: hyperbole, rude remarks, litotes euphemisms, irony.

Borrowed words in ukrainian lexical system interact with ukrainian words and thus are assimilated into the Ukrainian language. But not the fact of complete assimilation of the form, but its semantic evolution in the new linguistic conditions is more important for the assimilation of borrowed words into the language system.

Semantic assimilation is the critical moment of foreign words adaptation. The degree of this adaptation is determined by the emergence of derivatives associated not with the system of meanings of the source language but with the system of the Ukrainian language. The more “smoothly” the word has entered to the language-recipient, the more chances to it has get new meanings.

Key words: foreign words, lexical semantic processes, neologisms, archaisms, historicisms, semantic transformation, source language, depletion of image content, expansion of the scope, rude remarks, language-recipient.